

Foto: Forbruksforeningen Økonom i Stavanger/Privat arkiv/ Statsarkivet i Stavanger

TJENE HVERANDRE, IKKE TJENE PÅ ANDRE

«Kooperasjonen bygger stille opp sosialismens brorskapssamfunn midt i kapitalismen».

Hjalmar Branting, 1909

Tidlig i arbeiderbevegelsens historie ble det markert at det var tre veier i arbeidet fram mot et sosialistisk samfunn; den politiske, den faglige og den kooperative. Som samfunnsmedlemmer skulle arbeiderne slutte opp om sine politiske partier. Som arbeidstakere og produsenter skulle de organisere seg i fagforeninger eller i produksjons-samvirke. Som forbrukere skulle de sikre sine interesser og behov gjennom forbrukersamvirke og senere også boligsamvirke.

Mange i den tidlige arbeiderbevegelsen var skeptiske til å satse på forbrukersamvirke på veien mot sosialismen. Men det var flere som var positive til samvirketanken. Ved en rekke arbeiderkongresser i Skandinavia etter 1900 ble det gradvis markert en mer positiv og engasjert holdning til forbrukersamvirket. I 1910 slo den 8. internasjonale sosialistkongress i København fast at forbrukersamvirke kunne være - *«et virksomt vaapen i den klassekamp som arbeiderstanden fører».*[144]

På landsmøtet i Arbeiderpartiet i 1909 ble det vedtatt å yte forbrukersamvirket solidarisk støtte. Etter forslag fra Martin Tranmæl fikk valgprogrammet et punkt om at – *«staten bør støtte og ved lov fremelske kooperative foretagender og kommunale handels- og haandværksbedrifter».*[145] Gjen-nombruddet kom på Landsorganisasjonens kongress i 1910 hvor spørsmålet om forbrukersamvirket ble tatt opp i full bredde. Det ble vedtatt en resolusjon på sju punkter hvor det blant annet ble slått fast:

- at arbeiderne burde slutte opp om forbrukersamvirket, - at de burde prioritere fellesinteresser framfor de enkeltes pengeinteresser, - at det burde bygges opp kapitalsterke foretak med stor egenproduksjon, - at lokale samvirkende fagforeninger burde opprette kooperative utvalg, - at arbeiderpressen burde drive opplysningsarbeid for å fremme forbrukernes fellesinteresser.

Den radikale Fagopposisjonen av 1911 hadde også for-brukersamvirke som del av sin strategi. Mange fagfor-eninger i Rogaland opprettet «kooperative utvalg», og flere samvirkelag i Rogaland var fram til 1970-årene dominert og ledet av folk fra arbeiderbevegelsen. I landbrukskom-munene var bøndene de drivende kreftene i samvirke-foretakene. Rogaland ble, sammen med Trøndelag, det sterkeste området for samvirkeøkonomien i Norge.

HVA ER SAMVIRKE?

Et kooperativ er den internasjonale betegnelsen på det vi i Norge kaller en forbruksforening, et handelslag eller et samvirkelag. Men det kan også brukes om et arbeiderstyrt produksjonssamvirke.

I kooperativer eller samvirkelag er medlemskapet frivillig, organiseringen demokratisk og fellesskapet og felleseiet er avgrenset til det medlemmene er blitt enige om. Det kan være handelsvirksomhet, en arbeidsplass, en sparebank, et trygdelag, et fiskefartøy, en fabrikk eller et innkjøpslag av utstyr og redskaper. I et kooperativ er det bare interessant å være medlem og medeier så lenge vi selv har nytte av det. Et samvirke er altså en form for økonomisk fellesskap hvor eierne selv arbeider i eller er brukere av virksomheten.

Overskuddet fordeles etter den aktive innsatsen i samvirket, for eksempel mengde varekjøp. Medlemmer i kooperativer kan når som helst trekke seg ut av fellesskapet. Da kan de bare ta med seg sitt eget kapitalinnskudd og sin individuelt oppsparte kapital, ikke noe av det som er bygd opp av felles kapital og eiendom. Nye medlemmer får automatisk fulle rettigheter og likeverdig medbestemmelse over det som er bygd opp av verdier, den sosialiserte kapitalen, i samvirketiltaket.

En gammel definisjon på samvirke er fortsatt gyldig:

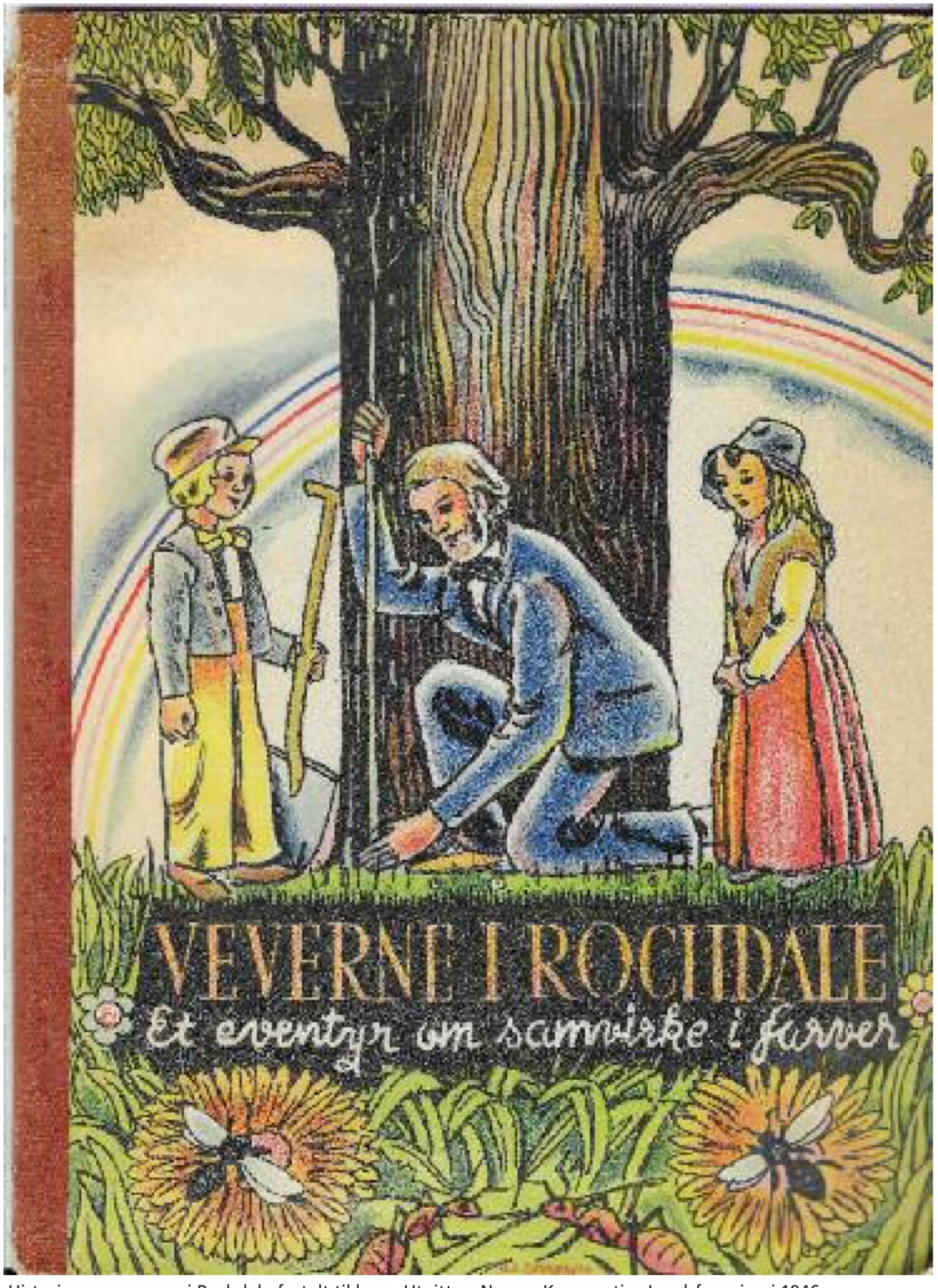
> *«Samvirke er en fellesbetegnelse for frivillige sammen slutninger av mennesker som i avtalte fellesskap driver økonomisk virksomhet for å dekke sine behov, og hvor det gis mulighet til likeverdig og aktiv deltakelse.»*

Den moderne samvirkebevegelsen har et klart verdigrunnlag og en samfunnsideologisk karakter. Selv om de fleste medlemmene sannsynligvis verdsetter den praktiske nytten ved samvirket mest, ligger det likevel som en permanent utfordring at de også kan identifisere seg sosialt og kulturelt med samvirkeidéene.

Veverne i Rochdale i England, som startet eget samvirkelag i 1844, oppfattes gjerne som særlig viktige samvirkepionerer. De la nemlig grunnlaget for viktige organisasjons- og forretningsprinsipper som senere har vært knyttet til de fleste samvirkeorganisasjoner. Noen av de opprinnelige retningslinjene er endret, og samvirkepionerer i andre land har også ytt viktige bidrag til å utvikle en alternativ forretningsfilosofi. Men vi omtaler fortsatt samvirkets grunnlov som «Rochdale-prinsippene».

ROCHDALE – PRINSIPPENE

1. ÅPENT OG FRIVILLIG MEDLEMSSKAP
2. DEMOKRATISK STYRING, ETT MEDLEM - EN STEMME.
3. FORDELING AV OVERSKUDDET I FORHOLD TIL AKTIV DELTAKELSE.
4. BEGRENSET KAPITALRENTE
5. HEDERLIG FORRETNINGSFØRSEL, KONTANTSALG OG GODE, UFORFALSKEDE VARER.
6. POLITISK OG RELIGIØS NØYTRALITET
7. OPPLYSNINGSVIRKSOMHET OM SAMVIRKE ORGANISERING

Historien om veverne i Rochdale fortalt til barn. Utgitt av Norges Kooperative Landsforening i 1946.

FRAMVEKST I ROGALAND

I begynnelsen av 1870-årene finner vi flere såkalte «poseforeninger», mer eller mindre fast organiserte innkjøpslag blant arbeidere ved flere større arbeidsplasser i fylket. Store varepartier ble bestilt i fellesskap. Dagligvarer og brennevin ble så fordelt i poser, esker eller kasser til den enkelte deltaker. Dette var vanlig ved flere skipsverft, blant annet ved Stavanger Støberi & Dok, ved flere møbelfabrikker i Lund, men også blant anleggsarbeidere ved gruver og jernbaner, blant annet i Lund.

Det eldste samvirkelaget i Rogaland var Stavanger Forbruksforening i 1867. Det var ledet av vennligsinnede og sosialt interesserte borgere, og må mer betraktes som en veldedig ordning. Foreningen hadde to-tre butikkutsalg i typiske arbeiderstrøk, men opphørte allerede i 1869.

Det ble også gjort forsøk på å etablere en forbruksforening blant støperiarbeiderne i Stavanger i midten av 1870-årene. Men denne fikk også kort levetid, sannsynligvis bare et par år. Imidlertid ble det gjort et nytt framstøt i 1880, denne gangen med kapitalsterke og arbeidervennlige folk i bedriftens ledelse i spissen. Støperiarbeidernes Forbruksforening hadde eget butikkutsalg i Pedersgata. Medlemstallet kom opp i 200, og den årlige omsetningen lå på rundt kr. 50.000. Foruten å selge kolonialvarer drev også foreningen eget bakeri. Det ble betalt fem prosent kjøpeutbytte til medlemmene. Men det var krisetider i byen, og kreditthandelen tok antakelig knekken på denne foreningen, på samme måten som de tidligere forsøkene. Etter sju års virksomhet opphørte foreningen i 1887.

Fra denne tiden kjenner vi til fire andre samvirkelag i Rogaland. Det eldste er Kleps Handelsforening fra 1869. Den var drevet av en radikal Bondevennsforening i Klepp. Ellers var det Vigsnes Verks Forbruksforening på Karmøy, som ble startet i 1875, Birkrem Forbruksforening i Bjerkreim og Søndre Skjolds Forbruksforening som ble stiftet i 1876. Det typiske for disse tre var at de var knyttet til anleggs- og gruvevirksomhet, og at de skiller seg ut som mer bedriftsstyrte samvirkelag.

Ved Vigsnes Kobberverk på Karmøy var det den franske direktøren, Charles Defrance, som sto bak tiltaket. Han var en moderne, sosialt innstilt bedriftsleder som ønsket å skape en mønsterbedrift. Defrance så sammenhengen mellom lønnsnivået ved verket og de lokale matvareprisene. Ved at bedriften opprettet en forbruksforening, kunne vareprisene holdes nede, slik at arbeiderne ikke ble presset til å fremme for store lønnskrav til bedriften. Salget skjedde mot kontant betaling, og bedriften beregnet seg 6 prosent avanse for å dekke administrasjonskostnadene. Salg av alkohol var strengt forbudt, men selskapet forbeholdt seg retten til å fordele slik drikkevarer *«naar arbeidet er af en slik art, eller det er saa kaldt, at det er nødvendig med en opmuntring til arbeiderne.»*[146]

Forside av hefte om samvirkelagene i Rogaland fra 1943.

Vi vet ikke med sikkerhet hvor lenge disse samvirkelagene var i virksomhet. Men sannsynligvis har de opphørt i løpet av få år, da også anleggsvirksomheten på noen av disse stedene tok slutt. I de tilfellene hvor foreningene egentlig var styrt av bedriften, slik som ved Vigsnes Kobberverk, er det tvilsomt om de hadde den demokratiske samvirke-

profilen. Likevel var de betydningsfulle, fordi de viste at det svarte seg å organisere store fellesinnkjøp. Denne typen samvirkelag kunne også være et tjenlig redskap for bedriften, som vi skal se senere i Sauda. Imidlertid får Vignes og Søre Skjold senere vanlige, demokratiske samvirkelag. I 1927 etableres Visnes Samvirkelag og i 1946 Søre Skjold Samvirkelag.

Midt i disse kriseårene etablerte imidlertid Arbeidernes Ring i Stavanger, som ble ledet av John Tanke Sviland, i 1884 et klart medlemsstyrt samvirkelag. Tanke Sviland er en av de mest fascinerende skikkelser i den stavangerske arbeiderbevegelse. Han var egentlig omgangskolelærer fra Høyland. Men i Stavanger arbeidet han som kaiarbeider, kommunearbeider og handelsmann. Tanke Sviland ble en pioner både innen faglig, politisk og kooperativt arbeid i Stavanger. Arbeidernes Ring hadde som formål *«at virke for broderlig samfundsaand, folkelig oplysning, og i det hele tat at hævde arbeidernes stilling og forbedre deres økonomiske kaar».*[147]

Foreningen opprettet eget butikkutsalg på Nytorget. Butikken holdt det gående i over åtte år, fram til 1892. Men medlemstallet kom knapt over 100, noe som nok skyldtes at kontantprinsippet ble meget strengt overholdt. Og på samme måte som med alle senere samvirkelag, var det ikke salg av alkohol i butikken. Dette gjorde også butikken noe eksklusiv, da alkoholproblemet i arbeiderklassen var ganske omfattende på den tiden. Det avhengighetsforholdet som kreditthandelen skapte, holdt arbeidsfolk nede i fattigdom og sosial avmakt. Det å delta i praktisk selvhjelpsarbeid var egentlig ganske krevende og betinget en viss grad av sosial innsikt og evne til langsiktig tenkning.

FORBRUKSFORENINGEN ØKONOM

Ønsket om å bryte med kredittsystemet var et av hovedmotivene da et nytt samvirkelag, Forbruksforeningen Økonom, ble stiftet av arbeidere ved Stavanger Støberi & Dok i 1900. Gjeldavhengigheten skapte ufrie mennesker som ikke maktet å forbedre sin livssituasjon. Samvirkepionerene ved denne bedriften, som både var skipsverft og jernstøperi, mente at sparing, selvhjelp og forbrukersamvirke måtte være vel så viktig som faglig og politisk organisering.

Forbruksforeningen Økonoms butikkutsalg nr. 1 i Pedersgata 81.

Initiativtakeren, jerndreieren Knud Knudsen, var også aktiv i politisk og faglig arbeid, blant annet som formann i Stavanger Jern og metall avdeling 25. Han pekte på at arbeidsfolk ikke bare måtte organisere seg som arbeidstakere, men også som forbrukere. Et lite lønnstillegg var lite verdt, hvis prisene på husholdningsvarer økte mere. Knudsen var likevel skeptisk til å kople forbrukersamvirket for tett til sosialistiske visjoner. *«Vi maa tænke litt mere paa at hjælpe oss frem praktisk.»*[148]

Blant mange i arbeiderbevegelsen var det imidlertid en viss skepsis til det som ble oppfattet som borgerlig tenkning. Årsakene til sosial nød lå i samfunnsforholdene, og urettferdigheten kunne ikke avskaffes ved sparing og selvhjelp, ble det hevdet. Likevel var det flere som kom til den oppfatning at det ene synet ikke utelukket det andre. Anders Wereide, den første journalisten i 1ste Mai, hevdet at kreditthandelen var skadelig på to måter: *«den frister, og den kan saa let udhule karakteren».* Hvis arbeiderne sparte noe og heller bestrebet seg på å kjøpe kontant, ville de lettere se hvor utilstrekkelig den knappe lønna var. Det ville inspirere til kamp for å *«faa kropsarbeidet værdsat saapas, at det paa skikkelig vis kan føde sin mand».*[149] Men det skulle vise seg at det ble vanskelig å opprettholde kontantsystemet i et næringsliv preget av sesongarbeid og lange perioder av arbeidsløshet.

Forbruksforeningen Økonom opprettet butikk i Pedersgata og vokste fram i det stille, men da foreningen betalte tilbake 20 prosent kjøpeutbytte til jul i 1903, ble det oppstyr. Handelsstanden i byen hevdet i avisene at regnskapene måtte være feil ført. Resultatet var et *«mysterium».* Knud Knudsen satt oppe en hel natt og gjennomgikk regnskapene på nytt. Men det stemte akkurat. For ikke å utfordre handelsstanden unødig, hadde Økonom holdt seg til de utsalgsprisene som var vanlig hos de private kjøpmennene. Dermed avslørte foreningen at kjøpmennene beregnet seg store avanser på varesalget. Nå kunne denne fortjenesten heller komme medlemmene til gode. Det ble rift om å bli medlem i Økonom. Men butikken var liten og trang, og da 200 hadde tegnet seg som medlemmer, måtte styret si foreløpig stopp. Handelsloven tillot ikke foreningen å opprette filialutsalg. Dermed ble den eneste utveien å etablere flere samvirkelag i Stavanger.

I 1902 følger rosenbergarbeidere ved skipsverftet i Sandvigå opp med Stavanger Forbruksforening. Denne får imidlertid kort levetid. Men vinteren 1904 erstattes den av Løkkeveien Forbruksforening. Samtidig dukker det opp flere andre foreninger i Stavanger; nemlig Bikuben Forbruksforening, Holmen Forbruksforening, Hillevåg Forbruksforening og en ny Stavanger Forbruksforening. Bikuben får god bistand fra Samvirkende Fagforeninger og de tillitsvalgte i Økonom i oppstartingsfasen. Økonom er også fødselshjelper til de andre i byen og ved etableringen av forbruksforeningene på Jåtten og i Sandnes i 1904.

Forretningsfører Knud Knudsen på kontoret.
Foto: Statsarkivet i Stavanger. SAS_1982_5_22

Fra 1907 endres handelsloven slik at et samvirkelag kan opprette filialer. Og året etter starter det et veritabelt kappløp for å etablere nye utsalg, særlig i regi av Økonom og Bikuben. Forbrukersamvirket i byen blomstret, og allerede i 1909 var over 25 prosent av byens befolkning organisert som kooperatører. I 1911 danner de Produksjons-

laget Samhold som et felles prosjekt, hvor også andre samvirkelag i fylket blir innbudt til å delta. For nå hadde samvirketanken virkelig slått rot i Rogaland.

ANDRE SAMVIRKELAG

På landsbygda ble de fleste handelslag dannet av bønder. Disse lagene hadde vanligvis også en landbruksavdeling som formidlet driftsmidler fra bøndenes kooperative Rogaland Felleskjøp. Dermed dekket disse handelslagene bøndenes interesser både som forbrukere og produsenter.

Sandnes Forbruksforening hovedutsalg i Langgata.
Foto: Statsarkivet SAS_1982_4_9

Særlig på Jæren ble de lokale samvirkelagene meget sterke. Det var i byene og på mindre industristeder at industriarbeiderne dominerte, men gjerne i samspill med bønder enkelte steder.

SANDNES

Sandnes Forbruksforening ble også startet av vanlige industriarbeidere. Det var særlig Tollef Fjermestad og andre jern- og metallarbeidere ved Sandnes Mekaniske Verksted (senere Sandnes Jernstøperi) som gikk i spissen. De hadde blitt inspirert av sine yrkesbrødre i Stavanger, og det var vedtektene i Økonom som ble lagt til grunn da foreningen ble stiftet i 1904. I motsetning til den bondedominerte Høyland Forbruksforening, som også etablerte seg i Sandnes, hadde Sandnes Forbruksforening en arbeiderklasseprofil til langt inn i etterkrigstiden. Det hadde også Stangeland Forbruksforening som ble etablert i 1910.

GJESDAL

I Gjesdal er det også sosialistiske industriarbeidere som tar initiativ til forbrukersamvirket. Først i 1905 etableres Ålgård Handelslag, deretter Dirdal Forbruksforening og Forbruksforeningen Trygg i Oltedal i 1909 og Gjesdal Forbrukslag i 1913. I Oltedal var det arbeiderne ved kraftverket som var de drivende krefter. Trygg knyttet tidlig kontakt med den arbeiderstyrte Forbruksforeningen Økonom og Produksjonslaget Samhold I Stavanger.

SAUDA

Mot slutten av første verdenskrig var det stor anleggsvirksomhet i Sauda. Det kanadisk/amerikanske selskapet E.F.P. Co. Ltd. hadde fått konsesjon på å bruke vannkraft til et nytt smelteverk som var under bygging. Det er stor folketilvekst i bygda, og blant innflytterne var det i 1917 noen arbeidere som tok initiativ til å etablere Sauda Kooperative Handelsforretning. Alt skulle ligge til rette for rask vekst og god drift. Men allerede ved juletider to år senere ble virksomheten avviklet. Forklaringen på dette var nok Sauda Varelager, E.F.P.s egen butikk, som åpnet høsten 1919.

Som vi tidligere har sett ved Vigsnes kopperverk, var det

ikke uvanlig at selskaper som drev større anleggsvirksomhet, startet egen butikk for de ansatte. Dette kunne ha to motiver. Enten var selskapet interessert i å tjene penger på de ansattes forbruk, eller var målet å presse ned vareprisene for å holde lønnskravene nede. Selvsagt kunne motivet være en kombinasjon av disse to målsetningene. I 1927 ble det fra E.F.P. hevdet at

> *«Hensigten med denne forretning var at virke reguler ende paa varepriserne, i det der paa anlegssteder som Sauda er en tendens til at leveomkostningerne heves mer end rimelig».*[150]

Stangeland Forbruksforening ble stiftet i 1910.

Indirekte ble det ved en annen anledning bekreftet at virksomheten til Sauda Varelager også skulle bidra til å holde lønnskravene nede, ikke bare vareprisene. I og for seg kunne et frittstående samvirkelag hatt samme funksjon med å holde vareprisene nede. Men det var en vesentlig forskjell, nemlig at ved å opprettholde Sauda Varelager fikk bedriften full kontroll, også ved eventuelle arbeidskonflikter. Dessuten ville funksjonærene være sikret vareleveranser i slike situasjoner.

Sauda Varelager kunne friste med amerikansk corned beef, skinke og bacon, og butikken solgte til hvem som helst, ikke bare de ansatte ved smelteverket. Men den prisregulerende profilen førte til liten inntjening. Selv om varelageret greide å ta knekken på det første samvirkelaget, ble et nytt, Sauda Forbrukslag, satt i gang i 1920. Denne gangen er det innfødte saudabuer som sitter ved roret, og de fleste medlemmene er bønder. Men etter hvert finner også arbeiderne ved smelteverket veien til forbrukslaget. Det er likevel mye som tyder på at arbeiderne ønsket seg

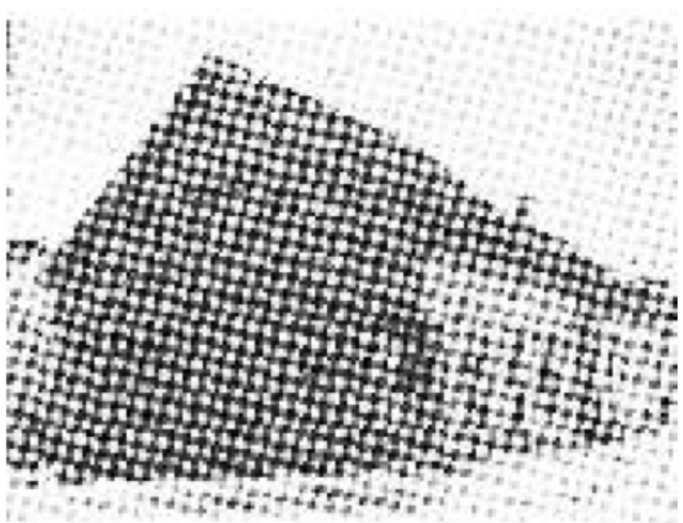

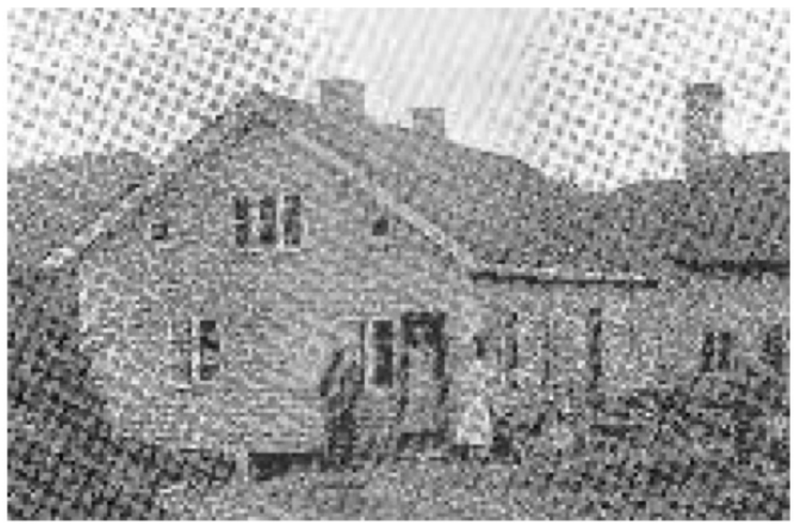
Ålgård Forbruksforening, andre hus fra venstre i 1910. .

et mer «sosialistisk» lag. I 1924 drøfter de fagorganiserte ved smelteverket om de skal ta initiativ til et nytt samvirkelag. Men det blir med tanken, og foreningen tar kontakt med Sauda Forbrukslag for samarbeid. I 1927 agiterer Sauda Fabrikkarbeiderforening iherdig for at medlemmene skal *«plassere sin handel i Sauda Forbrukslag».*[151] Denne oppfordringen blir fulgt, og medlemstallet og omsetningen i forbrukslaget økte betydelig.

At arbeiderne ved smelteverket ble kooperatører, bidro til å svekke bedriftens butikk. I 1928 solgte E.F.P. Sauda Varelager til private. De nye eierne drev denne butikken videre under navnet Grand Colonial. Men fra nå av ble det Sauda Forbrukslag som virket prisregulerende.

Dirdal Forbruksforening

Ganddalens Forbruksforening

Sokndal Forbruksforening i 1908.

STRAND

På Jørpeland er det et stort innslag av arbeidere ved Stavanger Staal som tegner medlemskap i Jørpeland Forbruksforening, som ble etablert i 1915. Men her er det likevel flest bønder som deltar i styringen i starten.

EGERSUND

Abram Sørdal forteller at allerede i januar 1877 ble det i et innlegg i Egersundsposten etterlyst en etablering av en forbruksforening i byen. Da ble det ingenting av initiativet, men 30 år senere, i 1907, ble Forbruksforeningen Fram etablert med butikkutsalg på Damsgård. Det var den kortvarige fagforeningen ved Fajansen som sto bak tiltaket. Men året etter gikk Fram inn i den nyopprettede Forbruksforeningen Fremskridt. Her var det bønder som hadde tatt initiativet, men etter sammenslåingen kom også fajansearbeidere med i ledelsen.

Rundt 30 kjøpmenn og andre næringsdrivende i Egersund samlet seg for å bekjempe de som ville bygge opp et lokalt forbrukersamvirke.

> *«Fordelen ved at være i en Forbrugsforening anser man for at være indbildt. … De Næringsdrivende er fuldt klar over den ubodelige Skade vort Samfund som Helhed vilde lide ved Kooperasjonen satt i system paa alle livsfornødenheder. En Skade som vil melde sig ved lammelsen af alt liv betingende Initiativ og deraf følgende Stagnasjon».*[152]

På denne tiden var det et stort antall forretninger i Egersund sett i forhold til folketallet, så konkurransen var stor. Den nye forbruksforeningen, som reiste et stort murbygg i Lerviken, var absolutt ikke velkommen. Men driften gikk tilsynelatende greit fram til 1911. Da viste det seg at renter og avdrag knyttet til byggelånet tok det meste av overskuddet, slik at det ikke ble noe kjøpeutbytte til medlemmene. På generalforsamlingen i desember 1911 ble det vedtatt å oppløse foreningen. Bygget ble overdratt til andelslaget Samhold, og bestyreren i Fremskridt forsøkte å drive videre med utstyr og lagerbeholdning fra forbruksforeningen.

I juli 1919 rykket 30 medlemmer av Egersund Arbeiderparti inn en annonse i Dalane Tidende med innbydelse til stiftelsesmøte for en ny forbruksforening. Her ble det vedtatt å starte opp med butikk. En komite skulle forberede arbeidet. Men det var urolige tider i arbeiderbevegelsen etter radikaliseringen på Arbeiderpartiets landsmøte i 1918, slik at arbeidet og diskusjonene dro ut. Et åpent møte i Folkets Hus i 1921 førte ikke til noe konkret resultat. Men i 1924 står følgende opprop i Dalane Tidende, rettet til arbeiderpartiene i byen: -

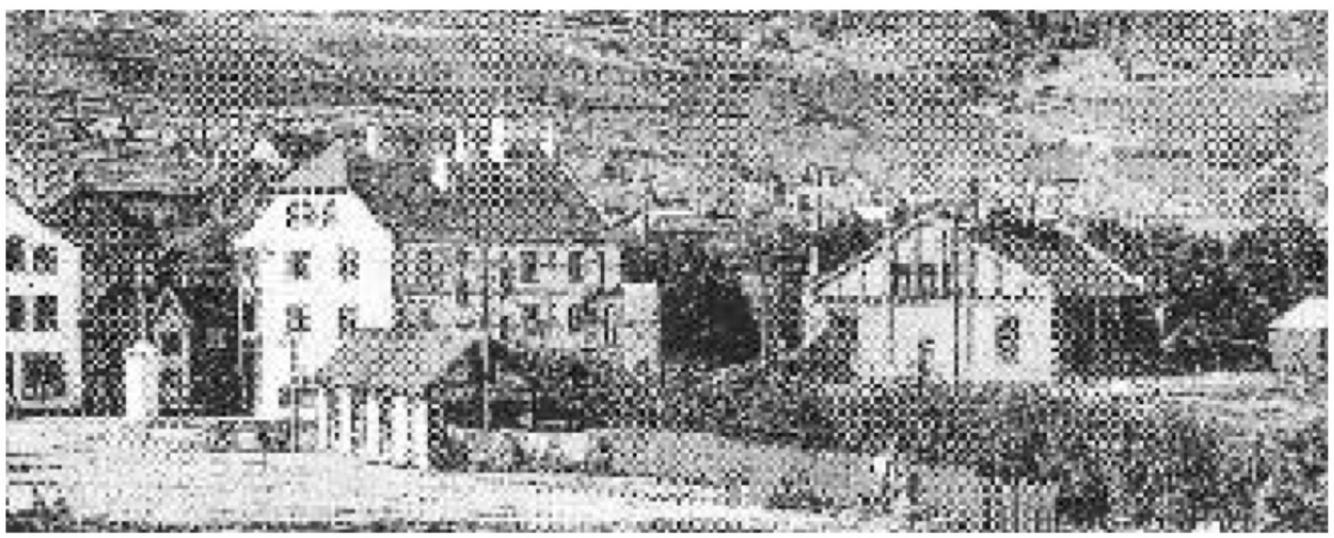
> *«Er ikke tiden nu snart inde til at ta op til alvorlig overveielse spørsmålet om å få dannet en forbrugsforening her i byen, en forretning basert på å skaffe folk de nødvendige artikler til en pris bare beregnet på at dekke omkostningene?»*[153]

Dette ble begrunnet med at Egersund fortsatt hadde uforholdsvis mange små kjøpmenn, hele 108, som tjente godt og greide seg bra selv i de vanskelige tidene. *«Og vi andre betaler, betaler og betaler, sukker og betaler så lenge vi kan. Priserne stiger og profitten med dem».*

Framstøtet virket, Forbruksforeningen Eikunda ble stiftet i Totalen 22. november 1924, og butikkvirksomheten starter opp året etter i samme bygg som Forbruksforeningen Fremskridt hadde måttet gi opp. I løpet av kort tid fikk folk i Egersund se hvordan foreningen tvang ned prisene på en rekke varer. Bare i løpet av et halvt år, ble brødprisene senket fra 70 til 40 øre. Dette ble lagt merke til, og det var kanskje det beste argument for å organisere seg i foreningen. Eikunda fikk også et godt omdømme ved at foreningen i januar1940 bevilget penger til restaurering av kirken og til Finnlandshjelpen. Selv om det var i arbeiderbevegelsen i byen ideen hadde blitt unnfanget, så fikk foreningen snart et stort innslag også av folk fra middelklassen og av bøndene i distriktet.

Lund Forbruksforening på Moi

Forbruksforeningen Fremskridt i Egersund. Senere overtok den nye Forbruksforeningen Eikunda dette bygget. *Foto: Dalane Folkemuseum*

GANDDAL, SOKNDAL OG LUND

I Ganddal var det flere møbelfabrikker, og det var arbeidere ved disse som engasjerte seg i forbrukersamvirke. Sammen med lokale bønder dannet de i 1909 Ganddal Forbruksforening. Samme år startet også Lund Forbruksforening opp med butikk på Moi. Her fikk som nevnt tidligere ikke fagbevegelsen noe gjennombrudd før etter andre verdenskrig. Men også her sluttet arbeiderne ved møbelfabrikkene ivrig opp om forbruksfor-

eningen. I tillegg til vanlige dagligvarer kunne Lund Forbruksforening også være behjelpelig med likkister ved dødsfall i medlemsfamiliene.

I Sokndal deltok flere anleggs- og gruvearbeidere fra gruvene i Sandbekk i arbeidet med Sokndal Forbruksforening (1909). De var fra starten representert i styret sammen med bønder fra bygda.

HAUGESUND

I Haugesund ble det gjort et par forsøk på samvirkeorganisering før og under første verdenskrig. I 1907 prøvde De Samvirkende Fagforeninger å få til fellesinnkjøp av kull, og det ble lagt ut lister for å tegne interesserte medlemmer til en planlagt forbruksforening. Tre år senere tok Socialdemokratisk forening opp tanken om å starte et kooperativt bakeri. Men det kom ingenting ut av disse initiativene.

Ingvald Førre holdt saken varm med flere artikler i Haugesund Folkeblad, og i 1912 ble Haugesund Kooperative Forening stiftet. Året etter ble det åpnet butikkutsalg i Strandgata. I 1915 åpnet foreningen filial på Hasseløy og i 1916 på Risøy. I styret satt flere kjente sosialister. Omsetningen var god under første verdenskrig, og medlemstallet kom opp i 700. Men styret slet tydeligvis med å finne en dyktig forretningsfører, og det gikk galt som følge av en utstrakt kredittgiving. Det var dyrtid, og den store prisstigningen under krigen har kanskje vært vanskelig å håndtere. Allerede i mai 1918 opphørte dette første forsøket på forbrukersamvirke i Haugesund.

Til tross for fortsatt positiv holdning til forbrukersamvirket førte den politiske splittelsen i arbeiderbevegelsen til handlingslammelse. Det ble derfor den lokale faglige samorganisasjonen som tok opp saken igjen. Da de borgerlige partiene ville selge det kommunale bakeriet som var opprettet under krigen, ble det stiftet en kooperativ forening med formål å drive bakeriet videre som samvirketiltak. Ingvald Førre ble leder, og det ble satt i gang tegning av andeler. Men dette initiativet førte ikke fram. Det ble ikke tegnet tilstrekkelig mange andeler til at foreningen kunne kjøpe bakeriet. Dermed ble det i stedet solgt til Ole Hauge og Nils Lindaas, og dette bakeriet ble med årene det ledende på Haugalandet.[154]

Haugesund Samvirkelags butikk i Haraldsgata 177.

Etter dette mislykkede forsøket ble kreftene satt inn på å opprette en ny forbruksforening. Selv om sosialistene tok et nytt initiativ, fikk de også med seg noen venstrefolk. Dermed ville ikke tiltaket virke så farlig i en tid hvor også et kommunistparti var kommet på banen.

13. januar 1924 lyktes det endelig å danne Haugesund Forbruksforening. Det ble åpnet to butikker i Strandgata og en i Haugeveien. I 1928 kjøpte foreningen en sentral eiendom i Haraldsgata 177, og det ble åpnet et butikkutsalg som eksisterte helt fram til 1992. Medlemstallet økte kraftig, flere butikker ble opprettet, og i 1931 hadde foreningen godt over 1500 medlemmer. Blant pionerene i foreningen finner vi et sterkt innslag av industriarbeidere, og flere fagorganiserte ved Haugesund Mekaniske Verksted engasjerte seg som tillitsvalgte i forbruksforeningen.

I 1932 oppsto det en alvorlig konflikt i forbruksforeningen. De mer moderate kreftene fryktet at foreningen skulle få en for sterk sosialistisk profil. Dette hadde også sammenheng med forhold sentralt i Oslo, hvor Arbeiderpartiet tok sikte på å erobre forbrukersamvirket. Selv om også sosialistene i landsforeningen, Norges Kooperative Landsforening - NKL, sto fast på den partipolitiske nøytraliteten, fryktet mange at forbrukersamvirket skulle få en klar sosialistisk profil.

Antakelig slet Haugesund forbruksforening også økonomisk på denne tiden, og den måtte få assistanse fra landsforeningen og Produksjonslaget Samhold i Stavanger. Uroen førte uansett til at en del utbrytere valgte å danne et annet lag etter årsmøtet i 1932. Dermed ble Haugesund Samvirkelag opprettet med utsalg i Strandgata 119. Det nye samvirkelaget ville ikke knytte seg til den kooperative landsforeningen. I styret for det nye samvirkelaget var det ingen sosialister, og den lokale fagbevegelsen oppfordret til fortsatt oppslutning om Haugesund Forbruksforening.

Men forbruksforeningen slet med medlemsfrafall, og flere butikkutsalg ble lagt ned. Fortsatt satt det sosialister i styrene, og fagbevegelsen videreførte agitasjonen for forbruksforeningen og advarte mot å handle i det konkurrerende samvirkelaget.
Fram mot okkupasjonen konkurrerte de to lagene om nye medlemmer, og kjøpeutbyttet ble gradvis økt hos begge. Dette gikk så langt at det gikk ut over det økonomisk forsvarlige. Etter okkupasjonsårene med sine utfordringer for vareformidling ble konflikten og de politiske motsetningene neddempet. I 1948 samles de to lagene, først under navnet Forbruksforeningen Samvirke, Haugesund. Fire år senere ble navnet endret til Haugesund Samvirkelag.

Selv om dette var en etterlengtet konsolidering, sto forbrukersamvirket svakt i Haugesund. Det vedtektsfestede forbud mot ølsalg svekket konkurransekraften i forhold til de svært mange private butikkene. Det gikk en tid så dårlig at flere styremedlemmer vurderte å gi opp. Men i 1960 ble det ansatt ny forretningsfører, trønderen Magnar Hammervold, og under hans ledelse ble det fart i sakene. Samvirkelaget fikk stor framgang, og fra 1985 fikk også ølet plass i butikkhyllene.

ERLING SKJALGSSON

Et gjennomgående trekk ved forbrukersamvirket i Rogaland var skepsisen mot å innordne seg i fellesløsninger i regi av landsforeningen NKL. Dette hadde både en praktisk og ideologisk side. For det første var det lang avstand til hovedstaden, og landsforeningen markerte en tydeligere og mer radikal ideologisk profil enn de

pragmatiske rogalendingene. Disse ville i større grad satse på regionale fellestiltak og mindre på nasjonale. Da landsforeningen arrangerte sin kongress i Stavanger i 1925, var spørsmålet om en felles revisjonsavdeling på sakslisten. Denne gikk rogalendingene nokså alene imot, samtidig som de fikk kjeft for å tillate for mye salg på kreditt. Det var i strid med samvirkeprinsippene, men både i landbruket og blant arbeidere i sesongpregede yrker var det vanskelig å overholde dette strengt. Også ved flere andre anledninger markerte kooperatørene i Rogaland seg som nokså egenrådige og lite villige til å bøye seg for sentrale vedtak. Ikke å undres over at en i Oslo sukket og tenkte at det var Erling Skjalgsson som var ute og gikk igjen.

En rogalandskooperatør skilte seg likevel ut. Det var Sven Løge, mangeårig styreleder i Bikuben. Han deltok aktivt i landsforeningen som formann i representantskapet i en årrekke. Likevel var også han i en opposisjonsrolle mot alle forsøk på å innskrenke de demokratiske prosessene innen landsforeningen. Men han var også initiativtaker, og drev fram opprettelsen av Samvirkebanken og Forsikringsselskapet Samvirke.

Interiør i Forbruksforeningen Økonoms utsalg nr. 3. Foto: Statsarkivet i Stavanger. SAS_1982_5_26

SELVHJELP OG SOLIDARITET

Som vi tidligere har sett, var det støperiarbeidere og skipsbyggere i Stavanger som ble de virkelige samvirkepionerene i Rogaland. Forbrukersamvirket i Stavanger var helt fram til 1970-årene ledet av fagorganiserte arbeidere. Men det utviklet seg tidlig en viss forskjell i politisk profil mellom forbruksforeningene Økonom og Bikuben. Den første hadde vanligvis radikale sosialister som aktive tillitsvalgte, mens den andre ble dominert av moderate sosialdemokrater. Under den politiske splittelsen i arbeiderbevegelsen i 1920-årene førte dette til et noe anstrengt samarbeidsforhold mellom foreningene. Men sannsynligvis besto problemene mer i personmotsetninger heller enn politisk uenighet. Samvirkende Fagforeninger, og senere Samorganisasjonen, presset på for at forbruksforeningene i byen skulle samles i ett lag.

Redaktør Einar Li i arbeideravisa Iste Mai i Stavanger agiterte før og under første verdenskrig aktivt både i skrift og tale for forbrukersamvirke. Han representerte de sosialistisk orienterte kooperatørene, de som så på samvirkearbeidet som en del av den sosialistiske visjonen. Derfor var han en ivrig talsmann for at forbrukersamvirket skulle samles i en forening i Stavanger, og at samarbeidet med andre samvirkelag skulle forsterkes. Det individuelle kjøpeutbyttet skulle begrenses til fordel for oppbygging av felles fond som foreningene kunne bruke til å styrke og utvikle driften. Men de skulle også brukes som kampfond til støtte for arbeidere under arbeidskonflikter. Etter hvert gikk noen av foreningene inn i Bikuben og Økonom. Den endelige samling skjedde først i1952, da Bikuben gikk inn i Økonom.

Forbruksforeningen Økonom markerte klarere enn de fleste andre samvirkelag i Rogaland sin tilknytning til arbeiderbevegelsen, og at foreningsmedlemmene hadde et kollektivt solidaritetsansvar. De fleste medlemmene og tillitsvalgte var industriarbeidere, og særlig hermetikkarbeiderne var plaget med mye sesongledighet og arbeidsløshet. Aktiviteten på skipsverftene var laber i 1920-årene, og også blant jern- og metallarbeidere var det i lange perioder lite arbeid. Ja, i de verste periodene var rundt en tredjedel av medlemmene i Økonom arbeidsløse. Flere år delte derfor foreningen ut gratis varer til vanskeligstilte medlemmer. Selv om slike hjelpetiltak gikk på bekostning

Forbruksforeningen Økonoms utsalg nr. 3 i Nedstrandsgata.
Foto: Statsarkivet i Stavanger. SAS_1982_5_13

av det individuelle kjøpeutbyttet, lå likevel Økonom i toppsjiktet når det gjaldt utbytteprosent. Sannsynligvis hadde dette sammenheng med stor kjøpetrofasthet blant medlemmene. Butikknettet til Økonom ble meget effektivt utnyttet, og omsetningen holdt seg på et høyt nivå.

> *«Utviklingen har gaat slag i slag. Fra en uanselig begyndelse er forretningen drevet frem til at være byens største detailforretning i kolonialbranchen. Tar man i betragtning at foreningen fra første dag av er ledet av almindelige arbeidere, tror vi at kunne si, at man maa være tilfreds med det opnaadde resultat. Som et arbeiderforetagende er det stiftet og i overensstemmelse med dette er foreningen ledet. Grundlaget har været - som det heter i formaalsparagrafen - at fremme spare og selvhjælpstanken. Dette formaal er ogsaa fulgt, og har særlig under de sidste aars vanskelige arbeidsforhold været til megen velsignelse. Der er saaledes til vanskeligstillede medlemmer, som under sygdom og arbeidsledighed har optat hele sit tilgodehavende, ydet direkte bidrag».*
>
> Forbruksforeningen Økonoms beretning, 1925.

Den økonomiske politikken i 1920 årene, den såkalte pari-politikken, gikk ut på å presse opp kroneverdien til førkrigsnivået. Dette medførte lønnsnedslag og gjeldskrise, noe som rammet vanlige arbeidsfolk og småbønder særlig hardt. I disse årene ser vi klart hvordan forbrukersamvirkets sosiale sider kom til uttrykk. Selv om Økonom gikk foran, fulgte Bikuben også sterkt opp etter hvert. Forbruksforeningenes innsats kan grupperes i fem hovedpunkter:

1. Den forretningsmessige virksomheten

De første årene fulgte foreningene prisnivået til de private kjøpmennene for ikke å provosere handelsstanden. Etter hvert som det lokale forbrukersamvirket ble sterkere, ble foreningene tydeligere prisregulerende i Stavanger. I de verste kriseårene ble prisen på en rekke matvarer satt betydelig ned. Særlig var det mulig å fungere prisregulerende gjennom egenproduksjonen i Produksjonslaget Samhold. Men også prisene på brensel, melk og manufakturvarer ble presset nedover. Selv om kontanthandel er et av samvirkeprinsippene, var det vanskelig å håndheve dette helt konsekvent i Stavanger. Foreningene så seg derfor nødt til å la noen medlemmer få lov til å handle «på bok» og betale ukentlig eller månedlig, men ikke mer enn størrelsen på deres hjelpefond og oppsparte kjøpeutbytte.

2. Sparing, hjelpefond og deling av overskudd

Gjennom sitt organiserte sparesystem og utdeling av kjøpeutbytte bidro foreningene til at medlemmenes økonomiske evne ble styrket. Ordningen med individuelle hjelpefond var særlig viktig i familier som var rammet av sykdom eller alkoholmisbruk. Hvis far drakk og sløste bort deler av lønna, kunne mor vite at hun hadde sparepenger i forbruksforeningen. En tredjedel av kjøpeutbytte ble holdt igjen for å bygge opp det enkelte medlems hjelpefond. Når dette hadde nådd en viss størrelse, ble hele kjøpeutbyttet utbetalt.

3. Bevilgninger til vanskeligstilte

Forbruksforeningene Bikuben og Økonom i Stavanger ga begge store ekstraordinære bevilgninger til vanskeligstilte medlemmer. Også Sandnes Forbruksforening opprettet et nødsfond for å bistå arbeidsløse medlemmer med

matvarer. Økonom gikk lengst og bevilget betydelige beløp i en årrekke, både til medlemmer og til andre nødlidende. Stavanger hadde i 1930-årene den største arbeidsløsheten blant byene i Norge. Over 20 prosent var uten arbeid i de verste årene. I mellomkrigstiden ble derfor utbyttedeling og hjelpefond supplert med direkte og situasjonsbestemt økonomisk støtte til arbeidsløse medlemmer og andre som trengte hjelp. Allerede før første verdenskrig var det ved flere anledninger bevilget støtte til streikende hermetikkarbeidere og jern- og metallarbeidere, samt til nødstilte medlemmer. Men fra 1921 og fram til og med 1935 ble det årlig bevilget store beløp til vanskeligstilte medlemmer etter søknad. Vanligvis ble støtten gitt i form av varer.

Frøken Malene Olsen, Økonoms første bestyrerinne.

Fru Kristine Nordbø, Bikubens første bestyrerinne.

Enkelte år fikk omkring en tredjedel av medlemmene ekstraordinært tilskudd fra Økonom. Støtten fra forbruksforeningene reddet mange medlemmer fra å komme på forsorgen. Det var nok lettere å få bistand fra sin egen forening, enn å be om fattigunderstøttelse. Solidaritetsfølelsen synes å ha vært levende, men det var også stor motstand mot disse bevilgningene blant en del av medlemmene. Diskusjonens bølger gikk høye på årsmøtene.

Det ble også fortsatt foretatt bevilgninger til andre mennesker i nød både hjemme og i utlandet. Siden Økonom bare hadde tillitsvalgte knyttet til arbeiderbevegelsen, ble det ved flere anledninger gitt støtte til streikende medlemmer. I en særstilling står hermetikkarbeiderstreiken i 1925. Det var få fagorganiserte i hermetikken. Likevel forsøkte hermetikkarbeiderforeningen å kjempe for at lønningene i Stavanger skulle komme opp på det nivået som kollegene i Bergen og Trondheim hadde. Over tusen hermetikkarbeidere gikk i demonstrasjonstog gjennom Østre bydel, og det ble avholdt flere massemøter. Dette i kontrast til festlighetene i forbindelse med 800-års byjubileet i Stavanger. Under denne streiken forsynte Forbruksforeningen Økonom de streikende med matvarer i åtte uker. Dette hjalp dem til å *«berge seg gjennom de lange pinene i streiken»* og oppnå felles nasjonal tariffavtale, noe som betydde lønnstillegg i Stavanger.[155]

Vi må anta at de fleste medlemmene var seg selv nærmest, og at de derfor ønsket størst mulig kjøpeutbytte på sitt eget kjøp. Men på årsmøtene, hvor overskuddet skulle fordeles, møtte som regel et flertall av sosialt bevisste, fagorganiserte medlemmer. Disse greidde å få de fleste frammøtte med på store bevilgninger til vanskeligstilte. De fikk også ofte drahjelp fra 1ste Mai.

4. Arbeidsplasser

Ved at både Økonom og Bikuben vokste og opprettet flere butikkutsalg, ble det skapt nye arbeidsplasser. Hus skulle bygges og innredes, og ny betjening skulle ansettes. I tillegg ble det skapt nye arbeidsplasser etterhvert som

Produksjonslaget Samhold utvidet virksomheten til nye områder. Etableringen av Samvirkeselskapet Nordkronen i 1929 var også et kjærkomment tilskudd til byens arbeidsliv. Det var også en allmenn oppfatning etterhvert at det var en trygghet i det å få arbeid innen forbrukersamvirket. På samme måte som i kommune og stat ble ansettelse i forbruksforeningene oppfattet som en garanti for å ha en trygg og god arbeidsplass. Dette hadde ikke først og fremst sammenheng med lønnsnivået, men med sosiale goder som lønn under sykdom, pensjonsordning og ordnede og renhårige arbeidsforhold. Særlig Produksjonslaget Samhold gikk foran som en mønsterbedrift ved å være lønnsledende, gi dyrtidstillegg, indekstillegg, større feriegodtgjørelse og lengre ferie.

5. Samfunnsansvar

Foreningene presset også på de kommunale myndighetene for å få satt i gang nødsarbeid. I 1935 tegnet forbruksforeningene Bikuben og Økonom og Produksjonslaget Samhold seg for kr. 25.000 i kommunale obligasjoner i «Borgerlånet», som skulle benyttes til nødsarbeid, hovedsakelig til veiarbeid i byen.

I 1931 ble det tatt et lokalt initiativ til å rekonstruere det kriserammede Rosenberg Mekaniske Verksted. Sentralt her sto redaktørene i Stavanger Aftenblad og 1ste Mai og det lokale forbrukersamvirket med forretningsføreren i Samhold, Einar Strømstad, i spissen. Forbruksforeningene kjøpte for kr. 30.000 i aksjer i skipsverftet. Gjennom Produksjonslaget Samhold tegnet de seg for ytterligere kr. 50.000. Norges Bank ble den største aksjonæren, mens forbrukersamvirket i Stavanger ble den største lokale aksjonæren i verftet. Slik var det inntil Sigval Bergesen d.y. gjennom et tvilsomt kupp under andre verdenskrig sikret seg aksjene til Norges Bank, og full kontroll over Rosenberg.

Dette engasjementet er lite kjent, men viser på en utmerket måte forbrukersamvirkets samfunnsmessige karakter. Økonom, Bikuben og Samhold var ikke bare forretningstiltak, men også lokalt baserte demokratiske institusjoner. Derfor var det vilje til å se på medlemmenes behov i en videre sammenheng. Både foreningene og medlemmene hadde felles interesser i å føre en type motkonjunkturstrategi, slik at medlemmene kunne få arbeid og opprettholde en rimelig kjøpekraft. Derfor ble det oppfattet som foreningenes anliggende at det ble sikret nye arbeidsplasser i byen.

HVEM BLE KOOPERATØRER?

«Den arbeider som ikke i dag har lært sig at bli ko operatør, fortjener at svelte ihjel».

Uttalelse på dyrtidsmøte arrangert av Samvirkende Fagforeninger i 1915

Selv om forbruksforeningene så absolutt ønsket å nå de som var verst stilt i samfunnet, krevde medlemskapet likevel en viss sosial bevissthet og vilje til å stå imot privatkjøpmennenes lokking med kredittsalg og ølomsetning. Mange av de aller fattigste maktet ikke å utvikle en slik konstruktiv selvhjelpsholdning. Følgende utdrag fra Karsten Rødders roman Knus ikke en elendig i porten er nok ganske illustrerende:

«Far gikk hjemme og bare drakk. Det blev ingen ende

på streiken. Han hørte snakk om uroligheter og optøier i gaten utenfor Bliktrykkeriet. Det begynte med en fæl, tjukk kjerring som drog til et par streikebrytere. den ene fikk en laddevinsflaske i hodet. Kjerringen stod med bare tuten igjen i neven. Streikebryteren gikk i gaten. Kjerringen i Svartemaja. De steinsatte rutene, unger og voksne og alt. Far gikk og skulde på arbeid hver dag, og hver dag, ut på formiddagen, ombestemte han sig. Han bante de «forbannede socialistene» lukt inn i gloheteste helvete, faens rakkerpakk.
Det sto om opløpene i avisene, byens folk fikk san ningen å vite. - Når bermen huserer, stod det.
Det blev smått med penger i huset. Jakob begynte å skjønne for første gang i sitt liv at det alltid hadde vært smått med penger, men nå blev det rent elendig. Mor kom med sild på bordet en dag og to dager og tre dager i strekk, og vær glad til, sa hun, vær bare glad til. Men Jakob var ikke så begeistret. Det stod en sildedunk i kjelleren, det var den mor tok av. Hun snakket om at de kanskje burde stå i forbruksforeningen. Men der var socialister der også, styret var socialister. Igjen bante far. Mor gikk omkring ond og syk i fjeset. Det var en regning på tolv kroner som ikke var betalt. En regning som far ikke måtte vite noe om. Mathilde Olsen kom på besøk, hun hadde nevnt noe om mannen i huset og rettens vei. - Det skal betales, hadde mor sagt, - alt skal betales».

Karsten Rødder:
Knus ikke en elendig i porten. 1937

Det var altså en gjengs oppfatning at forbrukersamvirket i Stavanger var styrt av sosialister og fagorganiserte arbeidere. Dette stemte da også. Selv om medlemmene stort sett kom fra arbeiderklassen, fant likevel mange andre også veien til forbruksforeningene. Det var sympati for samvirkeideene i flere sosiale miljøer, blant andre avholdsfolk og sosialt interesserte kristne. Men mange av de fattigste holdt seg likevel til de private kjøpmennene.

De fleste kooperatørene i Rogaland la mindre vekt på samvirkets ideologiske sider. Det var den praktiske nytten som var det sentrale. Likevel var oppfatningen i de såkalte finere klasser at forbrukersamvirket var sosialistisk, noe simpelt og politisk uakseptabelt. En ting er sikkert: Forbrukersamvirket var annerledes - med sitt medlemsdemokrati var det en mer krevende organisasjonsform for økonomisk virksomhet. Men gjennom denne formen for gjensidig hjelp for å dekke sine varebehov, greide mange å unngå å synke ned i fattigdom.

Karsten Rødders Knus ikke en elendig i porten utkom i 1937.

KNUD KNUDSEN

Skal samvirkevirksomheter opprettholde sine sosiale og solidariske kjennetegn, vil de alltid være avhengig av innsatsen til ildsjeler og idealister. En slik kooperatør var han som tok initiativ til og var drivkraften i Forbruksforeningen Økonom, nemlig Knud Knudsen. Han var jerndreier ved Stavanger Støberi & Dok, hvor han ble ansatt da han var 14 år. Da Økonom ble bygd opp, var han kasserer og frivillig medhjelper på lageret. Senere ble han ansatt som forretningsfører. Julen 1903 ble det tilbakebetalt 20 prosent kjøpeutbytte på varekjøp i Økonom. Formannen i Stavanger Handelsstandsforening, grosserer I. Haaland, uttalte til Stavanger Aftenblad at Økonoms store overskudd var *"et mysterium"* som sannsynligvis hadde sammenheng med feil i regnskapet. Kasserer Knud Knudsen hadde bare en dårlig folkeskoleeksamen og var selvlært når det gjaldt regnskapsførsel. Det var først etter 10 -12 timers arbeid på Stavanger Støberi & Dok at han kunne ta fatt på de stadig mer omfattende regnskapene. Da han leste Haalands uttalelse ble han usikker og *«het i toppen. Kunde jeg ha regnet galt? Jeg satt oppe hele natten og gjennomgikk regnskapet på nytt. Men det stemte akkurat».*[156]

Det er gripende å lese referatet fra generalforsamlingen etterpå. Bedehuset Bethesda var stappfullt, og betjeningen og styret ble takket ved at hele forsamlingen reiste seg i ærbødighet. Forbrukersamvirket hadde seiret og vunnet nytt fotfeste i Stavanger.

Den private handelsstanden angrep ofte kooperasjonen. De første årene måtte forbruksforeningene importere mange varer direkte fra utlandet på grunn av boikott fra norske importører og grossister. Gjennom flere tiår forsøkte handelsstanden og borgerlige partier å skattlegge forbrukersamvirket hardere. Blant annet krevde kjøpmennene at medlemmenes oppsparte kjøpeutbytte skulle beskattes som del av foreningens overskudd. Det var gjennom årene flere rettssaker om dette, men angrepene førte ikke fram. I forbindelse med en slik tidlig skattesak skrev Knud Knudsen til Ligningskommisjonen:

> *«Foreningens formaal og natur er av filantropisk natur. Den har aldrig været tænkt og har aldrig virket derhen, at den har bragt os nogen indtægt, nogen ny fortjeneste. Den har blot hjulpet arbeiderne til paa en økonomisk maade at bruge hvad som allerede er for tjent og beskattet. Den har ogsaa i stor udstrækning virket som en art syge- og arbeidsledigheds kasse. For at komme ind i lysere forhold er det at vi skyder penge sammen i forening og kjøber i fellesskab varer kontant i partier. Herved oppnaaes ikke liden bespar else, da den overpris en handelsmand maa beregne sig for at dække tab paa daarlige betalere, hos os bliver indsparede for forbrugerne.*
> *Av den rabat der hvert aar udlignes procentvis til medlemmerne paa deres kjøb, blir endel indestaaende i foreningen som et syge- og arbeidsledighedsfond, eller som vi kaller det, et hjelpefond for vedkommende medlem. I sygdomstilfælder eller under arbeidsledighed kan saa medlemmerne faa varer for sine hjelpefond. ... Det har hændt at arbeidere, som ellers hadde været i stor forlegenhed, paa denne maade har hjulpet sig selv, saa de efter ca. 20 ugers sygeleie har kunnet begynde sit*

arbeide uden at være trykkede av gjeld, uden at ha søgt fattigunderstøttelse, men endnu havende lidt tilgode i foreningen.
Fra et nobelt standpunkt set synes det saa ligetil at dette rabatudbytte, som paa denne maade kommer fra medlemmerne og gaar tilbage til medlemmerne ved aa rets udgang, umulig kan regnes som skatbar indtægt for foreningen, men i virkeligheden er, hva finans departementet har udtalt og som høiesteret stadfæsted - «en for medlemmernes opsparet kapital».

Knud Knudsen i brev til
Ligningskommisjonen 6. juni 1908

For å illustrere Knud Knudsens sosiale holdning kan det nevnes at da den populære presten i St. Johannes kirke, Johan Lunde, ville bli medlem i Økonom, måtte han stille seg bakerst i køen. Dette var før foreningen fikk lov å bygge filialer. Tilgangen av medlemmer måtte da foreløpig begrenses. Da Knud Knudsen forklarte presten at han tjente for godt, og at de måtte prioritere enker og faderløse, måtte Lunde akseptere dette. Men ett år senere, da nye butikkutsalg ble åpnet, fikk Johan Lunde bli medlem.

Etter mange års innsats og anstrengelser for Økonom ble Knudsen alvorlig syk og sengeliggende. Det var ingen trygdeordning, men medlemmene i Økonom valgte å bevilge ham en ærespensjon slik at han og familien kunne beholde leiligheten sin. I 1931, da rundt en tredjedel av Økonoms medlemmer var uten arbeid, og forbruksforeningen engasjerte seg i rekonstruksjonen av Rosenberg, kom det et brev fra Knud Knudsen. Der sto det:

«Nå, når tidene er så vanskelige og mange av våre medlemmer går ledige og har det vondt, anser jeg det som min plikt å frasi meg den pensjon som så elsk verdig ble bevilget meg».[157]

Knud Knudsen (1866-1936)

Interiør i et av Forbruksforeningen Økonoms utsalg.
Foto: Statsarkivet i Stavanger. SAS_1982_5_12

Interiør fra Sandnes Forbruksforenings utsalg på Hana.
Foto: Statsarkivet i Stavanger. SAS_1982_4_6